

Eesti-NATO suhete algusaeg: Lennart Meri ning Balti Strateegiliste ja Rahvusvaheliste Uuringute Instituut

Roman Kasak, Kaarel Piirimäe*

Eesti Vabariik on olnud NATO kollektiivkaitse organisatsiooni liige peaaegu kaksikümne aastat. NATO asutati Ameerika Ühendriikides Washingtoni linnas 4. aprillil 1949. aastal, asutajariike oli 12. Oma üle 70-aastase ajaloo jooksul on NATO mõistagi palju muutunud. Tänapäevaks on liikmesriike 31, viimasena liitus 2023. aasta 4. aprillil Eesti naaberriik Soome. Ilmselt ei ole NATO-l olnud keerulisemat aega kui 1990. aastate algus, mil külma sõja aegne vastane Nõukogude Liit oma mõjusfäärist Ida-Euroopas loobuma pidi ja riik ise kokku varises. Päevakorda kerkisid küsimused, millisteks kujunevad sõjalise liidu uued väljakutsed ja kas NATO-t senisel kujul veel üldse vaja on.

Eesti esimene ametlik kontakt NATO-ga toimus tegelikult kohe pärast alliansi asutamist. Nimelt saatis Eesti diplomaat Johannes Kaiv organisatsiooni asutamiskuupäeval tolelaegsele USA välisministrile Dean Achesonile omapoolsed õnnitlused, kiites NATO eesmärke tagada rahu, vabadust ja turvalisust maailmas. Kaiv lisas, et Nõukogude Liidu ebaseadusliku okupatsiooni tõttu ei saa Eesti sügavat huvi alliansi vastu üles näidata. Oma kirjale sai Kaiv vastuse USA hilisemalt välisministrilt Dean Ruskilt, kes Kaivi tänab.¹

Esimene isiklik kontakt NATO ja Eesti Vabariigi esindajate vahel toimus üle poole sajandi hiljem, 17. oktoobril 1991. aastal, kui toonane Eesti Vabariigi Ülemnõukogu juhataja ja Kaitsenõukogu liige Ülo Nugis osales NATO riikide parlamente ühendaval Põhja-Atlandi Assamblee (tänapäeval NATO Parlamentaarne Assamblee) istungil.² Sõjaväelased said omavahel esimest korda kokku 1992. aasta jaanuaris, kui Eestit külastasid kolonelid Klaus Wittmann (Saksamaa) ja Jack Petri (USA), kes olid mõlemad seotud NATO rahvusvahelise sõjalise sekretariaadi strateegilise planeerimise osakonnaga. Juba sama aasta märtsis külastas Eestit tolelaegne NATO peasekretär Manfred Wörner. Paar kuud hiljem said Balti riikide kaitsevõgede peastaapide ülemad omakorda kutse väisata NATO peakorterit Brüsselis.³

Nähtavasti olid suhted NATO-ga olulised ka president Lennart Merile, kes asutas lääneriikidega kontakti, dialoogi ja koostöö otsimiseks 28. oktoobril 1993 Eestis omalaadse mõttekoja – Balti Strateegiliste ja Rahvusvaheliste Uuringute Instituudi (ingl *Baltic Strate-*

* Roman Kasak (1997), ajaloomagister, roman.kasak07@gmail.com; Kaarel Piirimäe (1979), PhD, Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, uusima aja kaasprofessor, kaarel.piirimae@ut.ee

¹ A. Rang. A letter from 1949 indicates Estonia wanted to be a NATO founding member. Estonian World, 29.03.2023 (vaadatud 3.11.2023), <https://estonianworld.com/security/the-74-year-old-letter-that-indicates-estonia-wanted-to-be-a-nato-founding-member/>.

² A. Laaneots. Kaitsevõe esimesed kontaktid NATOga. – L. Lindström, H. Praks (koost ja toim). Eesti NATO lugu 1991–2004. Tallinn: Eesti NATO Ühing, 2014, https://www.eata.ee/files/06_Kaitsevae_esimesed_kontaktid_NATOGa/mobile/index.html#p=1, (vaadatud 5.07.2023).

³ Samas.

gic Institute for Security Studies ehk BASIS), mis sai tuntuks just selle ingliskeelse lühendi kaudu. Presidendiametiga hõivatud Meri eelistas jääda instituudi nõukogu esimeheks, määrates asutuse esimeseks juhiks Henno Rajandi. Rajandi ametiaeg jäi siiski lühikeseks; juba sama aasta 26. novembril määrati uueks direktoriks Mart Tarmak.⁴

Kirjas Raadio Vaba Euroopa kunagisele direktorile George Urbanile selgitas Meri 1993. aasta oktoobris, et instituudi eesmärk on välja arendada „uus intellektuaalne kaart Põhja-Euroopa julgeolekumuredest“.⁵ Tundub, et Meri soovis BASIS-e kaudu tutvustada lääne-maailma välispoliitika ja julgeoleku ringkondadele mitte üksnes Eesti, vaid laiemalt kogu Baltikumi potentsiaali, muresid ja eelkõige julgeolekuküsimusi. Seejuures ei pidanud Meri Baltikumi Läände integreerumise protsessi ühepoolseks, vaid leidis, et Balti riigid peavad endid ja oma muresid lääneriikidele ise tutvustama. Kirjas Henry Kissingerile, kunagisele USA vabariiklasest välisministrile (1973–1977) ja veendunud reaolpoliitikule, kirjutas Meri sama aasta oktoobris, et „Eesti saab oma rolli maailmas defineerida vaid koostöös teistega“.⁶

Meri nägemuses oli BASIS mittetulundusühing (ingl *non-profit organization*), kelle tegevusvaldkonnad on poliitika, majandus, riiklik julgeolek ning Baltikumi ühine lähenemine Põhja-Euroopale. Ühingu kaasabil loodeti suurendada piirkonnas majanduslikku integratsiooni ja üldist stabiilsust.⁷ Töökorraldus pidi olema maksimaalselt avatud ja ajakirjanduselt loodeti BASIS-e tegevuste kajastamisel lojaalsust ning faktide väärtustamist, mitte hinnanguid. Instituudi tööruumid asusid presidendi kantseleis.⁸ Seega meenutas BASIS oma olemuselt peamiselt mõttekoda – nii kirjeldas seda ka instituudi avakonverentsil esinenud kaitseminister Jüri Luik.⁹

Tänapäevase *think-tank*’i ehk mõttekoja mõiste hakkas välja kujunema USA-s Teise maailmasõja päevil. Sellega hakati tähistama poolkinnisi asutusi, mis koondasid militaar- ja tsiviileksperthe, kes andsid sõjaväejuhtkonnale ja valitsusele strateegiaalast nõu. Planeeriti sõjalisi kampaaniaid, sh Normandia dessanti. Pärast sõda mõiste levis ja hiljem hakati sellega tähistama institutsioone, mis keskendusid nüüdisaja poliitika, majanduse ning ühiskonnaelu uurimisele.¹⁰

Mõttekodade eelkäijateks võib pidada juba 16.–17. sajandil eksisteerinud humanistlikke akadeemiaid ja ülikoolivõrgustikke¹¹, kuid esimesed nüüdisaegsed mõttekojad *Carnegie Endowment for International Peace* (1910)¹² ja *Royal Institute for International Affairs* (ka *Chatham House*) (1920)¹³ asutati siiski 20. sajandi alguses.

Mõttekoja üks tähtsamaid tunnuseid on autonoomsus ja sõltumatu tegutsemine. Nad on sõltumatud nii riiklikest asutustest kui ka ülikoolidest, kuuludes seega ühiskonnas kolmandasse sektorisse või avaliku sektori nn halli alasse. Nad suhtlevad peamiselt riigiasutustega, kellele annavad nõu. Reeglina on mõttekojad ka MTÜ-d, kuid nii see

⁴ Vabariigi Presidendi Kantselei (edaspidi VPK), kd 1, seeria nr 3, toimik 5–39, Balti Strateegiliste ja Rahvusvaheliste Uuringute Instituudi (BASIS) avakonverentsi ettevalmistav kirjavahetus (president L. Meri), 1993–1994 (edaspidi BASIS-e avakonverentsi ettevalmistav kirjavahetus). L. Meri käskkirj, 26.11.1993.

⁵ VPK.1.3, BASIS-e avakonverentsi ettevalmistav kirjavahetus. L. Meri kiri G. Urbanile, 28.10.1993.

⁶ VPK.1.3, BASIS-e avakonverentsi ettevalmistav kirjavahetus. L. Meri kiri H. Kissingerile, 28.10.1993.

⁷ VPK.1.3, BASIS-e avakonverentsi ettevalmistav kirjavahetus. Vabariigi Presidendi Lennart Meri avakõne Balti Strateegiliste ja Rahvusvaheliste Uuringute Instituudi esimesel istungil, 16.12.1993.

⁸ Samas.

⁹ Intervjuu Jüri Luigega 27.04.2023, märkmed autori valduses.

¹⁰ J. G. McGann, R. G. Weaver (eds.). *Think Tanks and Civil Societies. Catalysts for Ideas and Action*. New Brunswick, Transaction Publishers, New Jersey, 2009, lk 1–4.

¹¹ J. Soll. *How Think Tanks Became Engines of Royal Propaganda*. *Tablet*, 1.02.2017, <https://www.tabletmag.com/sections/history/articles/think-tanks-jacob-soll-propaganda> (vaadatud 7.11.2022).

¹² Carnegie Endowment for International Peace, <https://carnegieendowment.org/about/our-story> (vaadatud 7.11.2022).

¹³ Chatham House, <https://www.chathamhouse.org/about-us/our-history> (vaadatud 19.11.2022).

Koostöönõukogu ehk NACC (ingl *North Atlantic Cooperation Council*), mille asutajaliikmete sekka kuulus ka Eesti. Koostöönõukogu oli oma olemuselt foorum, milles NATO otsis endiste Varssavi pakti riikidega dialoogi ning arutas ühiseid koostööperspektiive. NACC keskendus külma sõja perioodist pärandunud julgeolekuprobleemide lahendamisele, nagu Vene vägede väljaviimine Balti riikidest ning endiste sotsialistlike riikide Nõukogude Liidu ja Jugoslaavia territooriumidel puhkenud konfliktide ohjeldamine. NACC-ist sai alguse ka NATO Pfp (ingl *Partnership for Peace*) ehk „Partnerlus rahu nimel“ programm, mis võimaldas endistel idabloki riikidel välja arendada tihedamaid kahepoolseid suhteid NATO-ga. Seejuures võisid osalevad riigid ise oma prioriteetidid paika panna ning neile keskenduda. Programmi eesmärk oli suurendada osalevate riikide üldist sõjalist võimekust, samuti arendada nende sõjavägede valmidust teha vajaduse korral koostööd NATO riikidega. NACC asendati 1997. aastal EAPC-ga ehk Euro-Atlandi Partnerlusnõukoguga (ingl *Euro-Atlantic Partnership Council*).²¹

Eesti osales aastail 1996–1999 kokku enam kui viiesajas NATO Pfp tegevuses.²² Eesti prioriteetidid selles programmis olid järgmised: inglise keele õpe C3 tasemel, sõjaline haridus, sõjaväeõppused, õhukaitse ja õhuruumi turvalisus ning sobiva sõjalise doktriini väljatöötamine.²³ Just Pfp oli see, mis viis Eesti ja NATO omavahelised suhted dialoogist praktilise koostööni. Esimeseks rahvusvaheliseks sõjaliseks õppuseks Eesti territooriumil oli *Baltic Challenge*, mis toimus 1997. aastal Pakri poolsaarel. Pfp panustas ka demokraatliku kontrolli kehtestamise kaitseväge üle, aidates muuta kaitse-eelarve koostamist, planeerimist ja kasutamist läbipaistvamaks.²⁴ Eesti ise toetas Pfp programmi 1996. aastal kümne miljoni krooniga ning 1998. aastal 16 miljoni krooniga.²⁵

Lääne toetus baltlaste püüdlustele väljendus ka esimese Balti riikide militaarkoostööprojekti ehk BALTBAT-i toetamises 1994. aasta juunis. Balti riikide ühise rahuvalvepataljoni asutamiseks sõlmitud kokkuleppele (ingl *Memorandum of Understanding Concerning Co-Operation on the Formation of a Baltic Peacekeeping Battalion*) kirjutasid alla Balti riigid, Soome, Taani, Norra, Rootsi ja Suurbritannia, toetavate riikidena liitusid hiljem ka Prantsusmaa, Saksamaa, Madalmaad ja USA. Pataljon tegutses rahuvalve sildi all, mis muutis Venemaa võimalikke reaktsioone silmas pidades selle sõjalise toetamise välispartnerite (peamiselt Põhjamaade) jaoks poliitiliselt lihtsamaks.²⁶

Rootsi ajaloolase, Suurbritannias tegutseva Rahvusvahelise Strateegiliste Uuringute Instituudi (ingl *International Institute for Strategic Studies*) toonase direktori Bo Huldti sõnul oli Venemaa olukord 1990. aastatel geopoliitiliselt sarnane sellega, kus ta oli olnud pärast Esimest maailmasõda või isegi 1700. aastal. Huldt nägi iseseisvate Balti riikide võimalikku rolli kahel viisil: kas olla barjäär Vene mõjude vastu, mis Euroopa julgeolekut tervikuna stabiliseerib, kuid ei võimalda neil riikidel ilma välise abita püsima jääda, või olla osa Läänemere regioonist, kuhu kuulub ka Venemaa, ja kus eri Euroopa kultuurid omavahel kohtuvad ja kontakte vahetavad. Küll arvas Huldt, et tõenäoliselt käsitab Venemaa ise läänelikku Baltikumi kui Lääne hüppelauda Venemaa vastu.²⁷

Kui Eesti esimestes julgeolekukavades ja tähtsamates otsustes peegeldus sõjaeelne mentaliteet ja kalduvus defineerida julgeolekut kitsalt sõjalise kaitse vajadusest lähtuvalt,

²¹ Nato.int, NATO Topic: North Atlantic Cooperation Council, https://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_69344.htm (vaadatud 28.02.2022).

²² NATO's Nations and Partners for Peace, Special Issue, Getting ready for NATO: The Baltic States. Bonn: Mönch Publishing, 1999, lk 38–39.

²³ Samas, lk 45.

²⁴ Samas, lk 7.

²⁵ Samas, lk 41.

²⁶ T. Lawrence, T. Jermalavičius. Apprenticeship, partnership, membership, lk 245–250.

²⁷ NATO's Nations and Partners for Peace, lk 13–17.

muutus Eesti arusaam julgeolekust Lääne eeskujul ajapikku avaramaks ja paindlikumaks, hõlmates ka kultuuri ja identiteeti. Üpris kiiresti pääses maksvusele püüd integreeruda Lääne julgeolekuorganisatsioonidesse.²⁸ Arusaadavalt kerkis siingi esile dilemmasid. Neist esimene oli seotud Eesti piiratud ressursidega, mis seadis riigi julgeoleku sõltuvusse rahvusvaheliste organisatsioonide tahtest ja võimalustest seda tagada. Teine lähtus aga lääneliitlaste suhtumisest Venemaasse, kelles nähti pigem partnerit kui ohuallikat. Sellest tulenevalt suhtuti Eestis võimalike Lääne julgeolekugarantiide maksvusesse esialgu umbusuga ning rõhutati vajadust arendada iseseisvat kaitsevõimet.²⁹ Just selliste dilemmaade ning muude Eesti ja Läänemere julgeolekut puudutavate küsimustega pidigi BASIS tegelema hakkama.

BASIS-e nõukogu ja võtmeisikud

BASIS-e nõukogusse kuuluvad isikud pidid olema sõltumatud ning esindama oma isiklikku arvamust. Meri tööd sobivate nõukogu liikmete leidmisel saatis esialgu suur edu. Oma arvukate kontaktide toel suutis ta liikmeteks saada mitmeid rahvusvaheliselt tuntud isikuid, sh teadlasi. Osa neist, nagu näiteks eelnimetatud Kissinger, pärines kaugematest välisriikidest, osa oli aga kaasatud Eesti lähiregionist, nagu näiteks Leedu president Algirdas Brazauskas. Viimane liitus väidetavalt sellegi tõttu, et nägi BASIS-es sobivat vahendit levitamaks kolme Balti riigi seisukohti ja tõhustamaks nende omavahelisi suhteid.³⁰ 1993. aasta 17. detsembri seisuga kuulusid BASIS-e nõukogusse järgmised olulised isikud:

Zbigniew Brzezinski, poola päritolu Ameerika diplomaat ja politoloog. Brzezinski oli poliitilise kuuluvuse poolest demokraat ja liberaal, kuid samuti antikommunist; aastatel 1977–1981 töötas ta USA riikliku julgeolekunõunikuna president Jimmy Carteri valitsuskabinetis.³¹

Paul A. Goble, ekspert Euraasia ja Venemaa etnilistes küsimustes. 1990. aastate alguses oli Goble USA välisministri James Bakeri nõunik. Tal olid Meriga isiklikud lähedased suhted ja ta suhtles temaga peaaegu iga päev.³²

Lars Fredén, 1990. aastate alguses Rootsi peaministri kantseleis töötanud diplomaat, kes aitas kujundada Rootsi poliitikat Balti riikide suhtes. Ta oli vahendajaks Nõukogude Liidu vägede väljaviimisel Balti riikidest ning nõustas Eesti ja Läti valitsusi venekeelse vähemuse küsimuses.³³

Max Jakobson, Soome diplomaat ja Soome välispoliitika olulisemaid kujundajaid, kes oli 1970. aastatel üks kandidaate ÜRO peasekretäri kohale. Eestis tunti Jakobsoni hiljem Meri algatusel 1999. aastal kokku kutsutud Inimsusevastaste Kuritegude Urimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni juhina.³⁴

²⁸ H. Mölder. Cooperative security dilemma, lk 158.

²⁹ E. Männik, A. Kasekamp (eds.). The Estonian Foreign Policy Yearbook: Estonia and the European Security and Defence Policy: A realist view. Tallinn: Eesti Välispoliitika Instituut, Varrak, 2005, lk 63–81.

³⁰ VPK.1.3, toimik 5–39, BASIS-e avakonverentsi ettevalmistav kirjavahetus. A. Brazauskase kiri L. Merile, 8.11.1993.

³¹ G. Hodgson. Zbigniew Brzezinski obituary. – The Guardian, 28. 05.2017, <https://www.theguardian.com/us-news/2017/may/28/zbigniew-brzezinski-obituary> (vaadatud 3.04.2022).

³² P. Goble. Estonian World, <https://estonianworld.com/author/paul-goble/> (vaadatud 3.04.2022).

³³ L. P. Fredén. Tagasitulekud: Rootsi julgeolekupoliitika ja Balti riikide iseseisvuse uus algus 1991–1994. Tallinn: Kultuurileht, 2009, lk 5.

³⁴ Suri Soome diplomaat ja poliitik Max Jakobson. – Postimees, 11.03.2013, <https://maailm.postimees.ee/1165498/suri-soome-diplomaat-ja-poliitik-max-jakobson> (vaadatud 3.04.2022).

Boris Meissner, rahvusvahelise õiguse ekspert, kes oli oma karjääri jooksul töötanud ka Saksamaa Liitvabariigi Moskva saatkonna sekretärina. Oma õpinguid alustas ta Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas; 1955. aastal kaitses ta Hamburgi ülikoolis doktoriväitekirja „Die sowjetische Intervention im Baltikum und die völkerrechtliche Problematik der baltischen Frage“, milles analüüsis rahvusvahelise õiguse rikkumist Nõukogude Liidu poolt Balti riikide okupeerimisel.³⁵

Anatoli Sobtšak, Peterburi esimene linnapea pärast Nõukogude Liidu kokkuvarisemist, kes valiti oma ametikohale ka demokraatlikul viisil. Sobtšak oli Venemaa hilisemate presidentide Vladimir Putini ja Dmitri Medvedevi kunagine ülemus ja mentor.³⁶

Samuel Huntington, politoloog ning Harvardi ülikooli professor, keda tuntakse kõige enam tema teose „Tsiivilisatsioonide kokkupõrge“ kaudu. Oma teoses käsitleb Huntington Baltikumi osana Lääne tsiivilisatsioonist; Narva jõgi on tema vaates looduslik piir lääne- ja idakristluse vahel ning Eesti on selles kontekstis läänemaailma piiririigiks.³⁷

BASIS sümboliseeris Meri jaoks uue koostöö algust lääneriikide ja Baltikumi vahel. Ta kritiseeris otsuseid, millega suuremad demokraatlikud riigid lõikasid geopoliitilist ja majanduslikku vaheltkasi väiksemate kolmandate riikide arvelt. Veel juhtis ta tähelepanu, et Balti riikide iseseisvuse taastamine ning demokraatia ülesehitamine endises Nõukogude Liidus on arengud, mis ei välista teineteist,³⁸ pidades eeskätt silmas, et Lääs saab üheaegu toetada nii Balti riikide iseseisvust kui ka reformide läbiviimist Venemaal.

Instituudi töökavas nähti ette korraldada vähemalt kord kuus loenguid ning kord aastas rahvusvahelisi seminare kas Eestis või välisriikides. Lisaks plaaniti toetada Balti piirkonda käsitlevate teaduspublikatsioonide avaldamist. Meri kavatses neid BASIS-e kaudu sponsoreerida ja teenida nende müügist ka hiljem instituudile tulu. Ideaalis pidi BASIS-est kujunema uurimis- ja õppekeskus, mis toetab oma tegevusega Eesti välispoliitika pikaajalisi eesmärke. See tähendas, et tuli olla teaduslik, kuid samal ajal poliitikale orienteeritud. „Instituudi esimene ülesanne on vahendada ideesid poliitiliste otsuste tegijatele,“ rääkis Meri BASIS-e avakonverentsil kõneldes. Tulevasest tööst ei pidanud välja jääma isegi globaalprobleemide käsitlemine, mille eesmärk oli näidata maailmale, mida Baltikum maailma asjadest arvab. „Meie väikeseks muutunud maailmakülas lasub meil kohustus kõiges kaasa rääkida ja õpetada. Meil ei ole õigust oma küünalt vaka all hoida,“ kõneles Meri kokkutulnutele.³⁹

Sarnasel seisukohal oli NATO tollaegne informatsiooni ja pressibüroo direktor dr Erica v. C. Bruce. Instituudi esimesel konverentsil kõneles ta vajadusest mõjutada poliitika tegemist sõltumatute uuringute kaudu, mis juhiksid tähelepanu nii siseriiklikele, regionaalsetele kui ka rahvusvahelistele probleemidele, panustaksid sel moel debati tekitamiseks ja näitaksid poliitikutele kõiki võimalikke valikuid poliitiliste otsuste tegemiseks.⁴⁰

Eelmainitust saab järeldada, et BASIS-ele pandud ülesanded ja lootused olid üpris suured. Peaaegu kõik selle tegevused olid kantud eesmärgist saada Eestile ja teistele Balti riikidele suuremat rahvusvahelist tustust. Organisatoorse poole pealt oldi aga veel paljuski

³⁵ P. Järveldaid. Paul Keres ja Boris Meissner. – Pärnu Postimees, 7. 01.2011, <https://parnu.postimees.ee/368146/paul-keres-ja-boris-meissner> (vaadatud 3.04.2022).

³⁶ E. Bahovski. Lugu oma isast ehk Vene muinasjutt. – Sirp, 8.05.2020, <https://sirp.ee/s1-artiklid/film/lugu-oma-isast-ehk-vene-muinasjutt/> (vaadatud 3.04.2022).

³⁷ S. P. Huntington. Tsiivilisatsioonide kokkupõrge ja maailmakorra ümberkujunemine. Tartu: Fontese Kirjastus, 1999, lk 206–209.

³⁸ VPK.1.3, BASIS-e avakonverentsi ettevalmistav kirjavahetus. Vabariigi Presidendi Lennart Meri avakõne Balti Strateegiliste ja Rahvusvaheliste Uuringute Instituudi esimesel istungil, 16.12.1993.

³⁹ Samas.

⁴⁰ VPK.1.3, BASIS-e avakonverentsi ettevalmistav kirjavahetus. Opening remarks, dr Erica v. C. Bruce.

lapsekingades. Instituut oli küll asutatud, kuid nagu Erica Bruce ütles, on selle „muutmine ja kasvatamine dünaamiliseks vahendiks, mille abil demokraatiat edasi arendada, suurem väljakutse“. Teisisõnu, enne kui sai rääkida BASIS-e mõjust, tuli ta alles käima lükata.⁴¹

BASIS-e avakonverents ja julgeolekuküsimused

Instituudi avakonverents toimus Tallinnas Sakala keskuses 15.–17. detsembrini 1993. Arutelu all olid Põhja-Euroopa ja Läänemere maade julgeolekuküsimused ja eelkõige see, kuidas kindlustada Balti riikide iseseisvust.⁴² Kokku oli kuus teemapaneeli:

1. Julgeolek ja Eesti kaitsevõime.
2. Stabiilse Baltikumi poliitilised ja majanduslikud eeldused. Euroopa Liidu ja Baltikumi koostöövõimalused.
3. Baltikumi integratsioon Euroopasse, Eesti vaatenurk.
4. Põhjamaad ja Rootsi, vaatenurk Baltikumi suhtes.
5. Ida-Lääne julgeolekukoostöö, Venemaa ja NATO.
6. Regionaalne koostöö Baltikumis.⁴³

Konverentsil osales lisaks Eesti poliitilisele eliidile mainekaid isikuid välisriikidest: Leedu president Algirdas Brazauskas, Lars Fredén, Max Jakobson, Boris Meissner, Läti president Guntis Ulmanis, Erica Bruce, Norra kaitseministeeriumi pressi- ja informatsiooni-büroo direktor Chris Prebensen ja Euroopa Liidu asjur Stockholmis Hans-Jörg Hansen.

Nagu teemad näitavad, keskenduti ettekannetes eelkõige Baltikumile ning selle edasi-arengule, kuid ei puudunud ka laiemad NATO-t ja Euroopa Liitu puudutavad arutelud. Kõige huvipakkumateks osutusid julgeolekuküsimused: arutelu alla võeti Venemaal toimuv ning NATO, Venemaa ja Balti riikide vahelised suhted.

Konverentsi esimeses paneelis esines kaitseminister Jüri Luik, kes andis ülevaate olukorrast Venemaal. Ta kirjeldas, kuidas Venemaa sisepoliitika muudab president Jeltsinit üha konservatiivsemaks, ja toonitas seetõttu vajadust Jeltsinit toetada. Luige öeldu oli seda aktuaalsem, et umbes samal ajal saatis Venemaa parlamendivalimistel edu Liberaal-demokraatlikku Parteid, mille liider Vladimir Žirinovski nimetas eestlasi „vargarahvaks“ ning rääkis vajadusest kaitsta Venemaa piire. Valimistulemusi arutasid konverentsi raames korraldatud kohtumisel ka kolme Balti riigi peaministrid ning Leedu valitsusjuht Adolfas Slezevicius hindas toimunut „väga ärevust tekitavaks“.⁴⁴ Seejärel keskendus Luik oma ettekandes Balti riikide olukorrale ja Baltikumi piirkonna uuele mõtestamisele, mida oli tema sõnul aastakümneid ignoreeritud ja vähetahtsaks peetud, leides, et aeg oli seda muuta. NATO kohalolek aidanuks tema hinnangul piirkonda stabiilsemaks muuta ja olnuks ka organisatsiooni enda huvides. Lisaks märkis kaitseminister, et koostööst NATO-ga on huvitatud teisedki Ida-Euroopa riigid, nagu näiteks Ukraina, ning Eesti või Balti riigid laiemalt saaksid neid selles osas vahendada.⁴⁵

Regionaalsest julgeolekukoostööst kõneles paar kuud hiljem Hamburgi raekojas peetud kõnes ka president Lennart Meri, käsitades tervet Kesk-Euroopa piirkonda osana demokraatlikust blokist. Meri sõnul algas see piirkond Narvas ja lõppes Aadria merel ning sellesse jäävatel riikidel oli tema arvates võimalus toimida vahelülina läänemaailma

⁴¹ Samas.

⁴² Päevakaja. – Hommikuleht, 17.12.1993.

⁴³ VPK.1.3, toimik 5–39, BASIS-e avakonverentsi ettevalmistav kirjavahetus. BASIS-e avakonverentsi kava, 15.12.1993.

⁴⁴ Päevakaja. – Hommikuleht, 17.12.1993.

⁴⁵ VPK.1.3, BASIS-e avakonverentsi ettevalmistav kirjavahetus. BASIS-e avakonverentsi raport.

Eesti, Leedu ja Läti presidendid (vasakult) Lennart Meri, Algirdas Brazauskas ja Guntis Ulmanis Balti Strateegiliste ja Rahvusvaheliste Uuringute Instituudi (BASIS) avakonverentsil. 16.12.1993. Foto: A. Truuväärt. RA, EFA.204.0.171473

ja Venemaa vahel, mõjutades Venemaad liikuma demokraatlikumas suunas. Et oma „silla-funktsiooni“ veelgi paremini täita, oli Venemaaga piirnevatel riikidel vaja aga läänelt tuge ja toetust; kui jätta need riigid üksinda, seisma silmitsi neoimperialistliku Venemaaga, maksab terve Euroopa kõrget hinda.⁴⁶ Samu seisukohti väljendas Meri sama aasta aprillis Saksamaal ilmunud artiklis.⁴⁷

Kaitseminister Luige järel sai sõna Eesti Kaitseväge juhataja Aleksander Einseln, kes keskendus oma kõnes Eesti kaitsekontseptsioonile, mille väljaarendamine oli tema hinnangul üks valitsuse esmaseid ülesandeid. Probleemina nägi ta rahva vähest teadlikkust riigikaitse küsimustes; inimesed isegi ei teadvat, millises suunas peaks riigikaitse arenema. Lahendusena nägi ta rahva suuremat kaasamist, vajaduse korral isegi referendumil.⁴⁸

Iseseisvuse taastanud Eestis tuli riigi relvajõud tõepoolest üles ehitada nullist: peale relvastuse, traditsioonide ning väljaõppesüsteemi puudusid isegi kaitsevaldkonda reguleerivad õigusaktid. Samas võis see olla kokkuvõttes lihtsam kui totalitaarse riigi relvajõudude ümberkorraldamine, mille kasuks otsustas suurem osa Ida-Euroopa riike.⁴⁹

Võimalikust idasuunalt lähtuvast ohust rääkis Meri ka BASIS-e avakonverentsil peetud kõnes 1993. aasta 16. detsembril. Ta muretses Venemaa kasvava ohu ja „postimperialistliku poliitika“ pärast, mis oli tema sõnul saanud idanaabri välispoliitika uueks nurgakiviks. Samal ajal esitas Meri aga narratiivi sellestki, kuidas Baltikumi piirkond on läkitanud läbi ajaloo Venemaale demokraatlikke ideid ja väärtusi ning Venemaad

⁴⁶ Vabariigi President pidulikult vastuvõtul Hamburgi raekojas 25. veebruaril 1994, <https://vp1992-2001.president.ee/est/kõned/Kõne.asp?ID=4236> (vaadatud 29.04.2023).

⁴⁷ L. Meri. Was beunruhigt an der heutigen Entwicklung in Europa? MUT: Forum für Kultur, Politik und Geschichte, nr 320, aprill 1994, lk 35–36.

⁴⁸ Samas.

⁴⁹ H. Lill. Eesti riigikaitse 100 aastat. Tallinn: Post Factum, 2018, lk 102.

„demokraatiaga nakatanud“, mis sealsele eliidile ei meeldi ja mida kardetakse.⁵⁰

Baltikum on tõepoolest olnud eri perioodidel Venemaa läänelikumaid piirkondi, mille näiteks võib tuua nii tsaariaegse Balti erikorra kui ka suurema avatuse Lääne mõjudele (nt Soome televisiooni kaudu) külma sõja perioodil. Venemaa osana ja hiljem selle naabrina eksisteerides õpiti sealset ühiskonda ning riiki tundma ja neid teadmisi prooviti edasi anda lääneriikidele. Meri ise kõneles juba BASIS-e avakonverentsi lõpus, 17. detsembril 1993 sellest, kuidas Euroopa Julgeoleku- ja Koostöö nõupidamine CSCE (ingl *Conference on Security and Cooperation in Europe*) oli maha maganud võimaluse Venemaa demokraatiat toetada, kui ei astunud samme, et takistada Žirinovski äärmuslikul parteil parlamendivalimistel kandideerida. Valimiskastide turvalisuse kontrollimise asemel pidanuks vaatlejad keskenduma hoopis „natsiparteide“ tuvastamisele, kes soovisid demokraatia kattevarju all sedasama demokraatiat kukutada.⁵¹ Ta avaldas kahetsust, et Euroopa ei suhtunud oma moraalsesse kohusesse piisava tõsidusega ja lisas, et Põhjamaad ja lääneriigid peaksid eestlaste juttu Venemaal toimuva kohta tähelepanelikumalt kuulama, sest Balti riikides tuntakse Venemaad paremini kui Washingtonis, Pariisis või Bonnisis.⁵²

Venemaa postimperialistliku poliitika üks juhtfigure oli tollal Jeltsini presidendinõukogu liige, Vene politoloog Sergei Karaganov, kes võttis kasutusele termini „lähivälismaa“ ja püstitas doktriini sellest, kuidas Venemaa peaks säilitama mõjuvõimu endiste Nõukogude Liidu liiduvabariikide territooriumidel. Huvitav on siinjuures täheldada, et Karaganovi meelest oli mõjuvõimu säilitamise või taastamise protsess üsna ettemääratud. Ta leidis, et enamik endisi liiduvabariike ei tule oma majandusega toime ja on süvenevas kriisis hukule määratud, mis pidi asetama Venemaa orgaanilise arengu tagajärjel tugevamasse positsiooni. Enamik Venemaa poliitilistest jõududest ei tahtvatki poliitilist reintegratsiooni endiste liidumaadega, kuna see nõudvat viimaste ülalpidamist.⁵³

BASIS-e avakonverentsi neljandas paneelis osalenud Rootsi peaministri nõunik Lars Fredén avaldas lootust, et Venemaa vabaneb kord oma imperialistlikust taagast, mis aitaks kaasa riigi demokratiseerumisele.⁵⁴ Meri omakorda leidis, et Moskva mainet maailmas aitaks parandada Vene vägede lahkumine Baltikumist. „Meie moraalne kohus on öelda sõbralikul moel oma Vene naabritele, et Eesti ei kiida heaks mingeid „natslikke“ arenguvariante Venemaal,“ lausus Meri.⁵⁵

Neist sõnavõttudest ja seisukohtadest nähtuvad Meri geopoliitilised visioonid ja suhtumine geopoliitikasse. Varasemalt on uurijad väitnud, et geopoliitika oli Meri jaoks kõrvalteema, mida ta puudutas vastavalt vajadusele ja auditooriumi ootustele.⁵⁶ Eelmainitud näiteid analüüsidest joonistub välja teistsugune pilt: ilmneb, et geopoliitika oli Meri jaoks küllaltki tähtis teema, mida ta puudutas pigem järjekindlalt.

BASIS ja NATO

BASIS-e ja NATO omavaheliste suhete analüüsimisel tuleb silmas pida, et instituudi asutamine sai alguse just NATO ning selle peasekretäri ja Lääne-Saksamaa kaitseministri Manfred Wörneri ettepanekust. Merit, kellele selline ettepanek tehti, julgustas muu hulgas Wörneri väidetav vihje rahastada tulevast organisatsiooni selle esimesel kolmel tegevus-

⁵⁰ VPK.1.3, BASIS-e avakonverentsi ettevalmistav kirjavahetus. Vabariigi Presidendi Lennart Meri avakõne Balti Strateegiliste ja Rahvusvaheliste Uuringute Instituudi esimesel istungil, 16.12.1993.

⁵¹ Meri raps CSCE over failure „to spot fascism“. – *The Baltic Independent*, vol 4, nr 193, 1994, lk 1–2.

⁵² Samas.

⁵³ S. Karaganov. Minu doktriini pole olemas. – *Eesti Päevaleht* = *Estniska Dagbladet*, 12.01.1994.

⁵⁴ VPK.1.3, BASIS-e avakonverentsi ettevalmistav kirjavahetus. BASIS-e avakonverentsi raport.

⁵⁵ Päevakaja. – *Hommikuleht*, 17.12.1993.

⁵⁶ T. Alatalu. Eesti poliitikute 1990ndate aastate geopoliitilised visioonid, lk 123.

aastal.⁵⁷ Seesuguses käitumises võib näha NATO ja eriti selle peasekretäri kui iseseisva rahvusvahelise „toimija“ huvi Eesti vastu. Olgu veel kord mainitud, et Wörner (kes suri 1994. aastal) külastas Eestit NATO peasekretärina juba 1992. aasta märtsis.

BASIS-ega ühenduses olnud Bruce rääkis instituudi avakonverentsil ka NACC-i eesmärkidest. Tä väljendas seal NACC-i soovi arendada teadlikumat debatti julgeolekuprobleemidest ja levitada infot NATO kohta, millega seoses sooviti BASIS-ega koostööd teha. Lisaks soovis NACC levitada liikmesriikides teavet ka oma tegevuse kohta, lubades toetada BASIS-t väikese sihtotstarbelise rahasummaga, mis võimaldaks avaldada vajalikke trükiseid (Rajandi hilisemast kirjavahetusest selgub, et rahaline toetus oli 8000 dollarit).⁵⁸ Suhe Eestiga olevat olnud julgustav, sest juba 1993. aastal oli korraldatud NATO juurde kaks olulist visiiti – esimesse delegatsiooni kuulus Eesti parlamendiliikmeid, ametnikke ja ajakirjanikke ning teise televisioonimeeskond. Lisaks kinnitas Bruce, et BASIS-ega koostööd tehes jagab NACC sellele oma teadmisi ja kogemusi NATO jaoks olulistest valdkondades ning sponsoreerida lubati ka Eesti ekspertide osavõttu eri konverentsidest.⁵⁹ Peamise takistusena Balti riikide NATO-ga liitumisel nägi Bruce piirkonna ebastabiilsusega seotud ohte, mistõttu ei saavat organisatsioon enne Vene vägede lahkumist Eesti heaks suurt midagi teha.⁶⁰

Avakonverentsi viiendas paneelis esines ettekandega dokumentides NATO kaptenina märgitud Les Hakin.⁶¹ Hakin väitis, et NATO-l ei ole plaani, kuidas endiste Varssavi pakti maade ning Nõukogude Liidu liiduvabariikide suhtes edasi tegutseda. Organisatsioon ei olnud Hakini sõnul uueks olukorraks valmis, pealegi põhjustavat lisaraskusi Ida-Euroopa riikide ajalooline ja kultuuriline eripära ning Läänes võõristust tekitav tugev rahvuslik meelsus. Balti riikidel nägi ta aga tugevat majanduslikku potentsiaali ning pooldas nende abistamist kaitsestrateegiade loomisel.⁶²

Samal paneelil esines ka Pavel Ivanov Venemaa Teaduste Akadeemia rajatud IMEMO instituudist, mis sarnanes vormiliselt BASIS-ega – oli samuti MTÜ ja pakkus valitsusasutustele sõltumatut teavet poliitiliste otsuste tegemiseks –, kuid sisuliselt tegutses see siiski riigi tugevama kontrolli all kui sarnased Lääne asutused.⁶³ Ivanov juhtis tähelepanu, et NATO ei tohi laieneda mõtlematult, kuna Venemaa võib seda tõlgendada ohuna oma julgeolekule.⁶⁴ Selles väites peegeldub hästi rahvusvahelistes suhetes julgeolekudilemma all tuntud nähtus, kus üks riik asub teise riigi tugevnemist nähes end samuti relvastama, et mitte sattuda tugevama riigi mõjusfääri või saada sellele sootuks allutatud.⁶⁵ Samas ei kõnelnud Ivanov Venemaa võidurelvastumise väljavaatetest lähiaastate perspektiivis.

Ka kolmandas paneelis kõnelenud Priit Pallum, Eesti diplomaat ning hilisem Eesti suursaadik ÜRO ja teiste rahvusvaheliste organisatsioonide juures Genfis,⁶⁶ hoiatas, et Venemaa kardab Baltikumi liiga kiiret kaugenemist ning võib teha pingutusi selleks, et Balti riikide sadamad oma kontrolli alla saada.⁶⁷

Kuendas paneelis osalenud NATO planeerimise ja poliitika osakonna esindaja George

⁵⁷ VPK.1.3, BASIS-e avakonverentsi ettevalmistav kirjavahetus. L. Meri kiri G. Urbanile, 8.11.1994.

⁵⁸ VPK.1.3, H. Rajandi kiri Marshalli Keskuse direktorile Al Bernsteinile 1993. aastal.

⁵⁹ VPK.1.3, BASIS-e avakonverentsi ettevalmistav kirjavahetus. Opening remarks, dr Erika v. C. Bruce.

⁶⁰ Samas.

⁶¹ Ühendkuningriigi Royal Air Force'i teenistuses olev Group captain. See on auaste, mis Eesti õhuväes on võrdne koloneliga. Royal Air Force Air Cadets. New Cadet Unit for Twickenham Air Cadets, <https://www.raf.mod.uk/aircadets/news/new-cadet-unit-for-twickenham-air-cadets/> (vaadatud 20.04.2022).

⁶² VPK.1.3, BASIS-e avakonverentsi ettevalmistav kirjavahetus. BASIS-e avakonverentsi raport.

⁶³ IMEMO, <https://www.imemo.ru/en/about> (vaadatud 8.03.2023).

⁶⁴ VPK.1.3, BASIS-e avakonverentsi ettevalmistav kirjavahetus. BASIS-e avakonverentsi raport.

⁶⁵ J. S. Nye, D. A. Welch. *Understanding Global Conflict and Cooperation*. Boston: Pearson, 2013, lk 66–69.

⁶⁶ Välisministeerium, Eesti suursaadik OECD juures Priit Pallum andis üle volikirja, <https://vm.ee/et/uudised/eesti-suursaadik-oecd-juures-priit-pallum-andis-ule-volikirja> (vaadatud 20.04.2022).

⁶⁷ VPK.1.3, BASIS-e avakonverentsi ettevalmistav kirjavahetus. BASIS-e avakonverentsi raport.

Katsirdakis rääkis omakorda sellest, mis võib takistada Balti riike NATO-ga ühinemast. Lühidalt võttis ta selle kokku märksõnaga „valmisolek“. Katsirdakis rõhutas, et NATO ei saa teha uute liikmete vastuvõtmisel mingeid erandeid, kuna organisatsioonil puuduvad teisejärgulised liikmed ning uute riikide erandkorras vastuvõtmine ei oleks õiglane. Samas leidis Katsirdakis, et ka NATO peab külma sõja järgses maailmas muutuma, milleks on vaja kollektiivse julgeolekusüsteemi reformi. Selle nimel on aga veel vähe ära tehtud.⁶⁸

Samasugust ettevaatlikku kriitikat avaldas esimeses paneelis NATO kohta ka Jüri Luik, nimetades eespool mainitud PFP-d ebapiisavaks vahendiks, mille toel julgeolekut kasvatada, kuna sellel nappivat konkreetsust.⁶⁹ Antud väidet on Luik hiljem selgitanud sellega, et PFP oli väga laialivalgub programm, milles kutsuti osalema mitmeid riike ja millest võttis osa ka Venemaa. Rõhutades Eesti suuremat huvi end NATO-ga siduda (võrreldes paljude teiste Ida-Euroopa riikidega), taotles Eesti NATO-lt sarnast assotsieerumislepingut, nagu oli sõlmitud EL-i ja Eesti vahel 1995. aastal.⁷⁰ NATO seevastu tegi Eestile kiiresti selgeks, et organisatsioonis puudub säärane hall ala, teisisõnu ei saa ükski riik, mis pole NATO liige, olla millegi poolest eelisseisundis.⁷¹

BASIS-e läbikukkumine

Esialgsed BASIS-ega seotud lootused hakkasid siiski kiiresti purunema. Suurimaks probleemiks sai nõukogu liikme Harry Männiliga seonduv, mis valmistas instituudile tõsist mainekahju. Juba BASIS-e avakonverentsi alguses ehk 15. detsembril 1993 juhtis rahvusvahelise juudi inimõiguste kaitse organisatsiooni ja holokausti uurimisega tegeleva Simon Wiesenthali Keskuse Jeruusalemma osakonna direktor Efraim Zuroff kirjavahetuses tähelepanu, et Männilit kahtlustatakse koostöös Saksa okupatsioonivõimudega Eestis ning ta tuleb seetõttu BASIS-e nõukogust eemaldada. Samal ajal alustati Islandil kriminaaluurimist Männili väidetava endise ülemuse Evald Miksoni suhtes.⁷²

Oma vastuses Zuroffile teatas Tarmak 10. jaanuaril 1994, et kohe peale tema kirja saamist võttis Lennart Meri ühendust Kaitsepolitsei ameti peadirektori Jüri Pihliga, kelle sõnul ei leitud andmeid Männili kuritegeliku tegevuse või sõjakuritegude kohta Saksa okupatsiooni ajal Eestis ning seega kriminaaluurimist tema suhtes ei alustatud. Lisaks märkis Tarmak, et Teise maailmasõja ajal sai hukka ka palju eestlasi ning sarnase mineviku tõttu peaksid mõlemad rahvad teineteist mõistma.⁷³ Zuroff ei taganenud oma seisukohast ja esitas asitõendid, mis pidid tõestama Männili seotust poliitilise politseiga Saksa okupatsiooni ajal ja tema osalemist inimeste arreteerimises. Lisaks kahtlustas Zuroff, et Männil osales ka ise hukkamistel. Eelnenus süüdistas Männilit tema väidetav kolleeg Uno Richard Andrusson, kellega koos vahistamisi läbi viidi.⁷⁴

Männiliga seotud kahtlustused ja tema jätkamine instituudi nõukogus viisid kahe BASIS-e nõukogu liikme, Henry Kissingeri ja USA analüütiku Paul Goble'i lahkumiseni 1994. aasta jaanuari lõpus.⁷⁵ Oma kirjas Merile 24. jaanuaril 1994 teatas Kissinger, et Rootsi Sandleri komisjon, mis kontrollis Teise maailmasõja ajal Rootsi saabunud põgenike tausta, on leidnud

⁶⁸ Samas.

⁶⁹ Samas.

⁷⁰ Riigi Teataja. Euroopa Ühenduste ja nende liikmesriikide ning Eesti Vabariigi vaheline assotsieerumisleping (Euroopa leping), <https://www.riigiteataja.ee/akt/13118209> (vaadatud 27.04.2023).

⁷¹ Intervjuu Jüri Luigega, 27.04.2023 (märkmed autori valduses).

⁷² VPK.1.5, Balti Strateegiliste ja Rahvusvaheliste Uuringute Instituut ja Harry Männili juhtum (president L. Meri). 1993–1997 (edaspidi BASIS ja Harry Männili juhtum). E. Zuroffi kiri L. Merile, 15.12.1993.

⁷³ VPK.1.3, BASIS-e avakonverentsi ettevalmistav kirjavahetus. M. Tarmaku kiri E. Zuroffile, 10.01.1994.

⁷⁴ VPK.1.5, BASIS ja Harry Männili juhtum. E. Zuroffi kiri L. Merile, 27.01.1994.

⁷⁵ VPK.1.5, BASIS ja Harry Männili juhtum. P. Goble'i kiri L. Merile, 27.01.1994.

Männili kohta kompromiteerivat materjali ja selle nüüd avalikustanud. Seetõttu otsustas Kissinger BASIS-est lahkuda, kuid lisas oma kirjas, et tema huvi Eesti vastu ei ole kahane-
nud. Küll tegi ta oma kirjas ka kerge järeleandmise, teatades, et on pärast Männili lahkumist
BASIS-e nõukogust valmis vajaduse korral siiski jätkama instituudi nõukogus auliikmena.⁷⁶

Meri vastas Kissingerile, et mõistab tema tagasiastumise motiivi. Ta lisas, et esialgne
uurimine ei andnud küll tulemusi, kuid lubas kaasata kõik võimalikud allikad, et olukorda
täpsemalt analüüsida, ning lubas tulemustest seejärel teada anda. Meri väitel oli toimunu
talle isiklikult „katastroof“ ning ta avaldas Kissingerile tänu, et viimane oli siiski valmis
jätkama auliikmena.⁷⁷ Sama aasta märtsis külastas Meri Iisraeli, kus iseloomustas Ees-
ti-Iisraeli suhteid soojadena.⁷⁸

Ei ole võimatu, et Meri oleks saanud toimunud mainekahju ära hoida. 1994. aastal
kritiseeriti ajalehes *The Baltic Observer* Meri küllaltki teravalt, et ta jättis Zuroffi kirjalik-
kule hoiatusele 15. detsembril reageerimata, ohustades sellega teadlikult Eesti välispoliiti-
list reputatsiooni. Ajalehes märgiti, et Eestile olevat head suhted Iisraeliga olulised sellegi
tõttu, et need mõjutavad Eesti suhteid mõjuvõimsa juudi kogukonnaga USA-s, kellel on
omakorda tugev mõju sealsetele meediaväljaannetele.⁷⁹ Tõepoolest, näib et Meri tegi
valearvestuse; sisaldas ju Zuroffi kiri vägagi konkreetseid hoiatusi:

Selle asemel, et kutsuda Männil BASIS-e direktorite nõukogu liikmeks, peaksite Te hoolt
kandma, et korraldataks juurdlus tema kui oletatava natsliku sõjaroimari vastu ... palume
Teid tungivalt astuda mis tahes vajalikke samme, et aidata õiglusel võidule pääseda, ning
kinnitame Teile, et selliselt talitades annate olulise panuse Eesti kui väljaarenenud demo-
kraatiaga riigi tugevdamisse ning Iisraeli ja juudi rahva toetuse kindlustamisse.⁸⁰

Võimalik, et Männili eemaldamine BASIS-e nõukogust kohe pärast avakonverentsi lõppu
17. detsembril oleks andnud Merile võimaluse hilisemat negatiivset tähelepanu vältida.

Männil ise lükkas talle esitatud süüdistused tagasi, kuid otsustas samuti jaanuari lõpus
instituudi nõukogust tagasi astuda, et sellega pingeid leevendada. Ta pöördus enda kaitseks
Eesti kohtusüsteemi poole. BASIS-e tegevjuhi Tarmaku sõnul ei survestanud instituut teda
selleks, kuid ta kiitis Männili otsust.⁸¹ Olgu siinkohal märgitud, et Eesti kohtusüsteemis ei
ole Männilit talle esitatud kuriteokahtlustes süüdi tunnistatud. Samas väärneb märkimist,
et 1994. aasta alguses kanti Männil eeltoodud kahtlustuste tõttu USA „*Watch list*’i“ ning
tal keelati Ühendriikidesse siseneda.⁸²

BASIS-e edasine tegevus jäi kahvatuks. Näib, et lubatud loenguid ja rahvusvahelisi
seminare ei toimunud. 1994. aasta 23. mail astus Tarmak presidendi soovil direktori
ametist tagasi. Instituudi kohta ütles ta, et see olnud pärast avakonverentsi „sisuliselt
varjurusma seisundis“ – BASIS-e tegevus seisnenud vaid „kirjavahetuses ja kohtu-
mistes teiste instituutide või riigiasutuste esindajatega“. Soiku jäid ka potentsiaalsed
projektid ning kuigi leidus isikuid, kes olid BASIS-e tegelikust käimapanemisest huvi-
tatud, nagu näiteks Eesti diplomaat Alar Olljum⁸³, ei saanud nad muude tegevuste

⁷⁶ VPK.1.5, BASIS ja Harry Männili juhtum. H. Kissingeri kiri L. Merile, 24.01.1994.

⁷⁷ VPK.1.5, BASIS ja Harry Männili juhtum. L. Meri kiri H. Kissingerile, 27.01.1994.

⁷⁸ VPK.1.3, BASIS-e avakonverentsi ettevalmistav kirjavahetus. L. Meri kiri Z. Brzezinskile, 21.03.1994.

⁷⁹ *Toying With Estonia's Reputation*. – *The Baltic Observer*, nr 7, 1994, lk 13.

⁸⁰ VPK.1.5, BASIS ja Harry Männili juhtum. E. Zuroffi kiri L. Merile, 15.12.1993.

⁸¹ VPK.1.5, BASIS ja Harry Männili juhtum. M. Tarmaku kiri E. Zuroffile, 28.01.1994.

⁸² VPK.1.5, BASIS ja Harry Männili juhtum. E. Zuroffi kiri M. Tarmakule, 27.01.1994.

⁸³ Alar Olljum on hiljem ise öelnud, et Meri abina kontakteerus ta paljude asutustega nii Eestis kui ka välis-
maal, seetõttu ei saa ta antud väidet ei kinnitada ega välistada, kuid BASIS-e kohta ei tulnud tal „midagi
meelde“. Kirjavahetusest A. Olljumiga, 21.01.2023.

tõttu aktiivselt instituudiga seotud tööle keskenduda.⁸⁴

Ka Meri ise üritas instituuti päästa, proovides hankida selle tegevusele rahalist tuge olukorras, kus riigipoolne rahastus jäi peaaegu olematuks. Jüri Luik on hiljem väitnud, et Meri kujutlustes pidi BASIS-e rahastus tulema erasektorist, kuid seda takistasid nii Eesti väikus kui ka kehv majanduslik olukord.⁸⁵ George Urban soovitas Meril pöörduda väliseestlaste ja nende ettevõtete poole, kellel olid Eestis ärihuvid. Lisaks võeti ühendust Saksamaa erinevate sihtasutuste ja organisatsioonidega, kuid vastused neilt olid enamasti äraütlevad. Takistusteks said BASIS-e tagasihoidlik tegevus ja puudulikud sidemed teiste samalaadsete organisatsioonidega. Üks väheseid huvitatuid oli Karl-Arnold-*Stiftung*, mis tegeles tudengite ja noorte poliitikute vahetusprogrammidega.⁸⁶

Lisaks aitas BASIS-e tegevuse lõpetamisele ilmselt kaasa konkurents Lätiga. Nimelt asutati 20. mail 1992 Läti Rahvusvaheliste Uuringute Instituut (ingl *Latvian Institute of International Affairs* ehk lühendatult LIIA), mis sarnanes oma olemuselt ja tegevuselt BASIS-ega. Lätis rajatud instituudi eeliseks oli nii selle varasem loomine, millega pöörati Balti regiooni julgeoleku-uuringute temaatika uudsus ja unikaalsus enda kasuks, kui ka suurem toetus erinevatelt partneritelt. LIIA-t toetas stipendiumite, teadmiste ja kogemustega algusest peale nii Rootsi valitsus kui ka Rootsi Rahvusvaheliste Uuringute Instituut (ingl *Swedish Institute of International Affairs*). Tänapäeval kuuluvad LIIA tähtsamate partnerite hulka – avalikel andmetel – Läti seim ja välisministeerium, Friedrich Erbert *Stiftung* ja NATO avaliku diplomaatia osakond.⁸⁷

Oma 30 tegevusaasta jooksul on LIIA korraldanud mitusada rahvusvahelist konverentsi ja avaldanud üle saja raamatu ning uurimuse.⁸⁸ Arvatavasti on tegemist Läti kõige tuntuma ja tunnustatuima mõttekojaga. Nende teadmiste taustal näib BASIS-e läbikukkumine eriti kahetsusväärne. LIIA näitab, kuhu BASIS parema rahastuse, organiseerituse ja ehk ka õne korral oleks jõudnud.

BASIS saadeti lõplikult laiali 1997. aasta märtsis. Oma kirjas Einselnile põhjendas Meri seda asjaoluga, et ei saa teist korda presidendiametis olles instituudile enam keskenduda. Samas möönis ta, et Euroopa Liidu ja NATO peatse laienemisega on selle valdkonna probleemid tähtsamad kui kunagi varem.⁸⁹

Kokkuvõtteks

Eesti kollektiivsesse mällu on Lennart Meri jäänud eelkõige kirjaniku, reisimehe, lennuka diplomaadi, kõne- ja vimkamehena, vähem tuntakse teda kui asutuste rajajat. Ometi tegutsesid tänini tema asutatud Eesti Instituut, samuti Mälu Instituut, mis kasvas välja 1999. aastal Meri kokku kutsutud Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelisest Komisjonist. Samuti on tänini alles 1992. aastal Meri rajatud Inimõiguste Instituut. Kõige selle juures paistab silma Meri hea ajastus – Eesti Instituuti oli vaja, et valmistada Eestit ette suveräänseks diplomaatiaks, kusjuures Meri tegi sellega algust juba enam kui kaks aastat enne iseseisvuse taastamist. Inimsusevastaste kuritegude komisjon kasvas aga välja just probleemidest, millega pidi rinda pistma BASIS – komisjoni ülesandeks sai uurida Teise maailmasõja ajal Eesti pinnal toime pandud inimsusevastaseid kuritegusid. Lisaks

⁸⁴ VPK.1.3, BASIS-e avakonverentsi ettevalmistav kirjavahetus. M. Tärmaku kiri L. Merile, 23.05.1994.

⁸⁵ Intervjuu Jüri Luigega, 27.04.2023.

⁸⁶ VPK.1.3, BASIS-e avakonverentsi ettevalmistav kirjavahetus. Karl-Arnold-Stiftungi esindaja R. Pofalla kiri L. Merile, 26.05.1995.

⁸⁷ Latvian Institute of International Affairs, <https://www.liia.lv/en/liia> (vaadatud 3.01.2023).

⁸⁸ Samas.

⁸⁹ VPK.1.3, BASIS-e avakonverentsi ettevalmistav kirjavahetus (president L. Meri). 1993–1994. L. Meri kiri A. Einselnile, 18.03.1997.

loodi Meri algatusel veel mitmeid teisigi institutsioone, näiteks presidendi vähemusrahvaste ümarlaud.

Nende vähem või rohkem edukate asutuste taustal paistab BASIS-e kiire läbikukkumine silma. Kuigi BASIS-e puhul oli tegu huvitava katsega luua püsivaid ja Eestile kasulikke kontakte Lääne julgeolekut ja välispoliitikat kujundavate ringkondadega ning eeskätt NATO-ga, piirdus instituudi tegevus avakonverentsi ja sealsete ettekannetega 1993. aasta detsembris. Ei ole kahtlust, et president Meri lootis BASIS-est enamat. Kas BASIS oleks võinud ellu jääda, kui seda poleks kohe pärast asutamist tabanud Harry Männiliga seotud skandaal ja mainekahju? Kuna asutusel ei olnud kindlat rahastust, puudus selge tööplan ja pühendunud eestvedajad, näib selline perspektiiv ebatõenäoline. Sellegipoolest ei saa pidada kogu üritust ebaõnnestunuks. Meri eesmärk seoses BASIS-ega, aga ka teiste eelnimetatud asutustega (Eesti Instituut, Inimsusevastaste Kuritegude Komisjon, Inimõiguste Instituut) oli kaasa aidata Eesti suuremale sidumisele läänemaailmaga ning tõsta Eesti tuntust ja mainet. BASIS tõi esimest korda Eestisse mitmed välismaa eksperdid, et arutada siin Baltikumi julgeolekuolukorra ja probleemide üle. Samuti lõi BASIS platvormi NATO ja Eesti vaheliseks kontaktiks ja dialoogiks, mis jäi küll paraku lühiajaliseks, kuid võis ometi täita Eesti diplomaatia eesmarke 1993. ja 1994. aasta vahetusel.

BASIS-e nõukogu liikmed 1993. aasta 17. detsembril.⁹⁰

1. Dr Aleksei Arbatov
2. Prof Shlomo Avineri
3. President Algirdas Brazauskas
4. Dr Zbigniew Brzezinski
5. Dr Ricardo Diez-Hochleitner
6. Aleksander Einseln
7. Roland Evans
8. Dr Ziad Fariz
9. Lars Fredén
10. Dr Paul A. Goble
11. Prof Aleksandr Granberg
12. Dr Samuel Huntington
13. Max Jakobson
14. Henry Kissinger
15. Harry Männil
16. Prof Boris Meissner
17. President Lennart Meri
18. Sir Arvi Parbo
19. Dr Anatoli Sobotšak
20. Prof Rein Taagepera⁹¹
21. President Guntis Ulmanis
22. Dr George Urban

⁹⁰ VPK.1.3, BASIS-e avakonverentsi ettevalmistav kirjavahetus. BASIS-e nõukogu liikmete nimekirja seisuga 17. detsember 1993.

⁹¹ Kirjavahetuses autoriga väljendas Rein Taagepera oma üllatust nimekirja osas ja lisas, et ei mäleta midagi BASIS-e tegevuste kohta. R. Taagepera kiri autorile, 4.05.2023.